

UDK: 94(497.5-3 Istra)“185/1915”
050:3>(497.5-3 Istra)“1870/1915”(093)
Izvorni znanstveni članak
Priljeno: 25. 3. 2007.
Prihvaćeno: 16. 4. 2007.

Prilike u Istri uoči i tijekom objavljivanja *Naše Sloge*

MARINO MANIN

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

NEVIO ŠETIĆ

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, Zagreb, Republika Hrvatska

Na temelju dosadašnjih historiografskih rezultata i vlastitih zapažanja autori raspravljaju o administrativnim, političkim i društvenim prilikama, te gospodarskom, demografskom i etničkom stanju u Istri uoči i tijekom objavljivanja *Naše Sloge* (1870.-1915.). To je bio prvi preporodni list u hrvatskim zemljama koji je izravno bio namijenjen seljačkom društvenom sloju s ciljem njegova osvješćivanja i uključivanja u političku borbu kao subjekta suverenoga hrvatskog naroda.

Ključne riječi: *Naša Sloga* 1870.-1915., nacionalno-integracijski proces, Istra, Pokrajinski sabor.

Uvod

Jedna od nezaobilaznih stranica povijesti hrvatske političke znanosti koja “je do danas neistražena i najvećim dijelom nepoznata” jest i nacionalno-integracijski proces, pa tako i u Istri.¹ List *Naša Sloga* odigrao je ključnu ulogu u pogledu: prezentiranja hrvatskoga političkog programa (i to hrvatskih nacionalnih prvaka, odnosno vođa hrvatskoga nacionalnog pokreta u Istri), odgoja i oblikovanja šire hrvatske nacionalne elite Istre (koju nije činila samo inteligencija, nego je bila obilježena aktivnošću imućnijeg seljaštva), a također i za informiranje i prosvjećivanje najširih slojeva hrvatskog pučanstva iz te najzapadnije hrvatske zemlje o onodobnim najsuvremenijim oblicima gospodarenja i agrotehničkim dostignućima, kao i o širenju svijesti o vezama i jedinstvenosti cjelokupnoga hrvatskoga nacionalnog prostora. Glavni rezultati

¹ Anđelko MILARDOVIĆ, Tihomir CIPEK, Marinko ŠIŠAK, *Hrvatska politička tradicija. Prinosi za povijest hrvatske politologije*, Zagreb 1995., 15.

našega dosadašnjeg istraživanja nacionalno-integracijskog procesa u pokrajini Istri tijekom izdavanja *Naše Sloge* govore da je riječ o jedinstveno osmišljenome narodnom pokretu kada je ostvarena iznimno dobra i konstruktivna suradnja sa Slovencima u pokrajini i uska povezanost s drugim hrvatskim zemljama, posebno Hrvatskom i Slavonijom, kao načelo opstanka i preuzimanja odgovornosti za vlastitu budućnost.² Još je Miroslav Hroch u svojim radovima upozorio na važnost istraživanja nastanka modernih nacija u Europi kako onih brojčano velikih tako i onih brojčano malih, koje bez obzira na sve povezuje gospodarski, društveni, povijesni, politički, jezični, kulturni i zemljopisni odnosi, kao i kolektivna svijest o njihovoj međusobnoj pripadnosti kao jednakih ljudskih bića.³ Naime, nacija kao nova zajednica, koja se formirala tijekom procesa dugoga trajanja od 18. do 20. stoljeća – kako piše prof. Korunić – predstavlja ključnu promjenu moderne, tijekom koje se u potpunosti ostvaruje ideja napretka i oblikuje građansko/civilno društvo.⁴

Glavno je pitanje što je nacija i kako se oblikovala hrvatska nacija kao dio općeg, europskog fenomena nacije i narodnih i nacionalnih pokreta u 19. i 20. stoljeću. Nove su društvene snage na “zapadu”, reformirajući institucije starog društva (sukladno vlastitim interesima), pokušavale preuzeti vođenje građanski usmjerene države u svoje ruke pa je naglasak u političkom životu tih država bio stavljen na pojedinca i njegov društveni i politički interes, a ne na kolektivni identitet.⁵ Protomodernizacijsko razdoblje u srednjoj Europi, od polovice 18. do polovice 19. stoljeća, karakterizirano je procesom stratifikacije, odnosno uslojavanja društva, prelazi se s korporativne na funkcionalnu podjelu rada, a zanemaruje se pitanje slobode pojedinca-građanina te u uvjetima gubitka važnosti tradicionalnih identiteta, nacija se nameće kao kolektivitet nadređen pojedincu. Nacija je interpretirana kao tijelo koje zahtijeva angažman i homogenizaciju svih pripadnika, a vladajuće ili većinske nacije u višenacionalnim državama manipulirale su načelom slobode ravnopravnosti i slobode pojedinca-građanina, u funkciji nametanja prevlasti većinske nacije i denacionalizacije manjinskih nacija (npr. u 19. stoljeću pojam “mađarskog političkog naroda” ili u 20. stoljeću pojam “moderne federacije” u SFRJ).⁶

Općenito se u historiografiji uzima 1790. kao godinu početka nacionalnih gibanja na hrvatskim prostorima, koji su bili rascjepkani na devet upravnih jedini-

² Nevio ŠETIĆ, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama - Naša Sloga 1870. - 1915.*, Zagreb 2005.

³ O tom i drugim stajalištima vidi u: Miroslav HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, Zagreb 2006., 19.

⁴ Petar KORUNIĆ, “Porijeklo, integracija i budućnost nacije”, *Etničnost i povijest* (priredio Emil Heršak), Zagreb 1999., 55.

⁵ Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002., 21.

⁶ Isto, 27.-31.

ca (Hrvatska i Slavonija, Ugarsko primorje, Vojna krajina, Pazinska knežija, Mletačka Istra, Mletačka Dalmacija i Mletačka Albanija, te Dubrovačka Republika i Bosna i Hercegovina), odnosno raspoređeni u sklopu četiriju država (Habsburške Monarhije, Mletačke Republike, Dubrovačke Republike i Otomanskog Carstva).⁷ Hrvatska se nacija iskazivala kao "povijesna", a hrvatsko povijesno pravo je u prvoj polovici 19. stoljeća interpretirano u kategorijama autonomije temeljene na hrvatskim "municipalnim pravima", dok je u drugoj polovici 19. stoljeća interpretirano kao hrvatsko državno pravo.⁸ Na početku nacionalno-integracijskog procesa hrvatski je prostor bio politički razjedinjen, bez jedinstvenoga standardnog jezika, s latinskim ili talijanskim jezikom u upravi, odnosno s elitom odgojenom u njemačkom ili talijanskom duhu. Nakon vrhunca i sloma hrvatskoga preporodnog pokreta tijekom 1848. i 1849. godine, jedina je tečevina upravno odjeljivanje sjeverne Hrvatske od Ugarske, dok je 1860. ukinut apsolutizam i obnovljeno ustavno stanje u Habsburškoj Monarhiji, što je rezultiralo obnavljanjem političkog života i novim zamahom nacionalnog djelovanja.

U istraživanju procesa hrvatske nacionalne integracije u Istri osobito je važno pitanje kada je započeo, a kada završio taj proces, te koje je razvojne faze imao. Posebno je važno protumačiti položaj Istre u odnosu na druge hrvatske zemlje. Proces hrvatske nacionalne integracije na području Istre periodizirali smo na sljedeći način: a) inicijalna faza nacionalne integracije (od 30-ih do 60-ih godina 19. stoljeća); b) središnja faza nacionalne integracije (približno od 1861. do 1907.); c) razdoblje stagnacije ili međufaza u integraciji hrvatske nacije u Istri (od početka 20. stoljeća do Drugoga svjetskog rata); d) završna faza nacionalne integracije (od 40-ih godina 20. stoljeća). Razdoblje objavljivanja lista *Naša Sloga* koincidira s većim dijelom trajanja središnje faze nacionalne integracije u Istri. U izvjesnom smislu, list predstavlja i svojevrsnu kroniku toga pokreta, a i vremena.⁹

Vratimo se ustroju i prilikama u Istri u vrijeme izlaženja *Naše Sloge* jer je iznimno važno znati u kakvim je prilikama izrastala moderna hrvatska nacija u tom prostoru. U administrativno-teritorijalnom pogledu hrvatski dio istarskog poluotoka (današnje područje Istarske županije i liburnijski dio Primorsko-goranske županije) do 1860. godine predstavljao je veći dio Istarskog okružja (njem. Istrianer Kreis; tal. Circolo d'Istria), a budući da je Listopadskom diplomom (1860.) i Veljačkim patentom (1861.) uvedeno ustavno stanje u Monarhiji, od 1861. taj je prostor dobio svoj Pokrajinski sabor i naziva se Markgrofovijom Istrom (tal. Marchesato d'Istria; slo. Mejna grofovija Istra).¹⁰

⁷ Isto, 72.-73.

⁸ Isto, 57.

⁹ N. ŠETIĆ, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama*, 37.-55.

¹⁰ Bernard STULLI, *Istarsko okružje 1825. - 1860.*, Pazin-Rijeka 1984., 38.-39.; Bernardo BE-NUSSI, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Venezia-Rovigno 1997., 448.-449.

Nadalje, uz navedeni hrvatski teritorij, u sastavu Istarskog okružja bilo je i manje područje današnje Republike Slovenije: tri primorske općine i područje do granice vojvodine Kranjske. I na kraju, područje grada Milja (Muggia) u današnjoj Republici Italiji također je ulazilo u sastav Istarskog okružja. Riječ je o području koje u svom kopnenom dijelu zauzima 4.001 četvorni kilometar, odnosno s otocima zauzima 4.956 četvornih kilometara.¹¹

Vladarovim dekretom od 15. travnja 1825. godine određeno je da se Ilirsko primorje sastoji od trgovačkog područja grada Trsta, te od Goričkog i Istarskog okružja. Nadalje, isti dekret određuje da je sjedište Istarskog okružja u Pazinu. Dekretom Dvorske kancelarije od 29. travnja 1825. godine preciziran je teritorij koji je činilo administrativno područje. Ta je administrativno-teritorijalna podjela stupila na snagu 1. kolovoza 1825. godine. Zapravo, tako je definitivno združeno područje bivše Mletačke Istre s područjem austrijskog dijela Istre, Knežijom (koja su više puta ukidana i uvedena kao privremeno rješenje tijekom ranijih tridesetak godina). Međutim, konačne granice prema banskoj Hrvatskoj i prema tzv. Ugarskom primorju utvrdilo je mješovito austro-ugarsko povjerenstvo tek u jesen 1832., a prihvatila Dvorska kancelarija 21. veljače 1833. godine. Nisu uspjeli kasniji pokušaji odvajanja kvarnerskih otoka Krka, Cresa i Lošinja (napose 1848. i 1849. godine), te njihovo vraćanje u sastav pokrajine Dalmacije. Taj će prostor u administrativno-teritorijalnom pogledu ostati nepromijenjen do 1918. godine.¹²

Istarsko, Goričko okružje i grad Trst (neposredno vezan uz centralna državna tjela u Beču: njem. unmittelbare Stadt; tal. città immediata) činili su pokrajinu Primorje (njem. Küstenland; tal. Litorale) sa sjedištem u Trstu.¹³ Carskim patentom od 25. siječnja 1850. proglašen je ustav za "pokeženu grofoviju Goricu i Gradišku i markgrofovju Istru", a prema čl. 1. one čine posebnu "krunovinu". Ustav za grad Trst proglašen je 12. travnja 1850. Osoba namjesnika povezivala je privilegiranu krunovinu grada Trsta s onom Gorice, Gradiške i Istre. Stupaju na snagu reforme sudstva, bilježništva, financijske uprave i sl. Međutim, Silvestarski patent (1851.) i Načela za organičko uređenje u krunovinama Austrijske Carevine propisuju da je glavna upravna vlast krunovine namjesništvo kojim rukovodi zemaljski poglavar; podložna su im okružja koja imaju dijelom nadzornu, a dijelom izvršnu funkciju; smanjene su ovlasti općina itd.¹⁴ Time se stavlja izvan funkcije ustav iz 1849. godine i uvodi nova centralizacija i tzv. "umjereni apsolutizam". Odredbama koje su slijedile namjesništvu dana je vrhovna vlast u pokrajini po pitanju političke uprave,

¹¹ B. BENUSSI, *Manuale di geografia dell'Istria*, Trieste 1877., 3.-4.

¹² B. STULLI, *Istarsko okružje 1825. - 1860.*, 8.

¹³ Isto, 7.-8; Božo MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri. Knjiga prva (1797. - 1882.)*, Pazin 1967., 201.-204.

¹⁴ B. STULLI, *Istarsko okružje 1825. - 1860.*, 26.-30.

redarstva, vjerskih poslova i prosvjete, trgovine i industrije te poljoprivrede. Nije došlo do odvajanja političke uprave od sudstva na razini kotareva (tal. distretti). Istarsko okružje podijeljeno je na 16 kotareva: Kopar, Piran, Podgrad, Volosko, Buzet, Motovun, Buje, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Pula, Labin, Pazin, Cres, Krk i Lošinj.¹⁵

U organizaciji pravosuđa Zemaljski sud u Trstu kao sud prvoga stupnja nadležan je za kotareve Kopar, Piran, Podgrad i Volosko, a za ostale kotareve nadležan je Okružni sud prvoga stupnja u Rovinju, koji na svom području ima i ulogu trgovačkog suda, dok je za navedena četiri kotara nadležan Trgovački i pomorski sud u Trstu (kao pomorski sud nadležan je za čitavu pokrajinu Primorje). U rudarskim poslovima za pokrajinu Primorje nadležan je Zemaljski sud u Ljubljani.¹⁶

U pogledu crkvene jurisdikcije, područje Istarskog okružja bilo je pod jurisdikcijom Porečko-pulske, Tršćansko-koparske i Krčke biskupije. Papa Lav XII. bulom "Locum beati Petri" od 30. lipnja 1828. godine ukinuo je Novigradsku biskupiju i pripojio je Tršćanskoj nakon smrti biskupa Balbija (23. svibnja 1831.), a Koparsku je sjedinio s Tršćanskom biskupijom. I Pulska biskupija je ukinuta istim aktom, a pripojena je Porečkoj 9. svibnja 1830. godine. Ista sudbina dogodila se i Osorskoj biskupiji koja je pripojena Krčkoj. Od 1830. godine istarske biskupije nalaze se u sastavu obnovljene Goričke metropolije.¹⁷

1. Prilike u Istri prije početka objavljivanja Naše Sloge

Rješenjem od 15. lipnja 1860. godine ukinuta su oba okružna poglavarstva u pokrajini Primorje, a Veljački patent glede Primorja određuje da se "Markgrofovija Istra s Pokneženim grofovijama Goricom i Gradiškom i s gradom Trstom i njegovim područjem" tretiraju kao jedna upravna cjelina, odnosno pokrajina (njem. Land), koja ima svoj pokrajinski zakon (njem. Landesordnung), i šalje šest zastupnika u Zastupnički dom Carevinskog vijeća u Beču.¹⁸

Za Istru je predviđen Pokrajinski sabor (tal. Dieta provinciale), koji se treba sastajati u Poreču. Sabor se sastojao od 30 članova, i to od tri biskupa (porečko-pulski, tršćansko-koparski i krčki) koji su ulazili u sabor po svojoj funkciji (tzv. "virilisti") i 27 izbornih zastupnika. U ožujku 1861. godine održani su izbori za sabor po kurijalnom načelu:

¹⁵ Isto, 30.-33.

¹⁶ Isto, 33.

¹⁷ *Crkva u Istri. Osobe, mjesta i drugi podaci Porečke i Pulske biskupije*, (ur. Marijan Bartolić, Ivan Grah), Pazin 1991., 17.-20.; B. STULLI, *Istarsko okružje 1825. - 1860.*, 40.-41.

¹⁸ B. STULLI, *Istarsko okružje 1825. - 1860.*, 38.-40.

a) pet zastupnika veleposjeda (izbornom mjesto u Poreču, čitava Istra je jedan izborni kotar, pravo glasa imaju i žene preko svojih opunomoćenika);

b) dva zastupnika trgovačko-obrtničke komore (izbornom mjesto u Rovinju gdje je i sjedište komore);

c) osam zastupnika gradova (odnosi se na gradove, trgovišta ili industrijska mjesta, samo Rovinj i Piran posebno predstavljaju izborni kotar, dok u drugim slučajevima po dva, tri, četiri ili čak pet naselja čini jedan izborni kotar); i,

d) ddvanaest zastupnika tzv. "vanjskih općina".

Pravo glasovanja ovisi o izbornom cenzusu (za veleposjed 100 forinti zemljarine; za gradove 10 forinti izravnog poreza; za "vanjske općine" 1 forinta zemljarine; za trgovačko-obrtničku komoru izbornici su samo odbornici). Ono je javno i izravno za prve tri kurije, dok je za četvrtu kuriju (seoske općine) uvedeno neizravno glasovanje (na svakih 500 stanovnika birao se po jedan izabrani izbornik ili fiducijar koji je sudjelovao u izboru zastupnika).¹⁹

Istarski sabor u prvom sazivu održao je samo jedno zasjedanje, i to šest sjednica u razdoblju od 6. do 16. travnja 1861. Po nacionalnoj pripadnosti nalazimo sljedeći sastav: 25 Talijana (20 liberalnoga protalijanskog i antiaustrijskog opredjeljenja, pet umjerenijeg austrofilskog usmjerenja); tri Hrvata (kao virilisti biskupi Poreča Juraj Dobrila i Krka Ivan Vitezić, te predstavnik vanjskih općina sudbenih kotareva Lošinja, Krka i Cresa kanonik Franjo Feretić); i dva Slovenca (kao virilist biskup Trsta Bartolomej Legat i zastupnik vanjskih općina izbornih kotareva Voloskog i Podgrada Josip Samsa, odnosno Samša). Zapravo, u sabor je došlo samo 29 zastupnika jer se Samsa odrekao mandata (između ostalog, uz motivaciju da ne očekuje ništa dobro za Slavene u Istri od sabora, u kojemu je većina talijanska), pa tako je Hrvatima i Slovencima ostalo samo četiri predstavnika (svi svećenici). Glavna zadaća sabora bila je izabrati dva predstavnika u Carevinskom vijeću u Beču. Od samog otvorenja uočljivo je antagonističko raspoloženje većine talijanskih zastupnika prema Austriji (na otvaranju zastupnici su saslušali pozdravni govor vladinoga komesara grofa Coroninija u "samrtnoj tišini"; opstrukcionaški su se postavili odugovlačeći verifikaciju zastupničkih mandata). Na trećoj sjednici (10. travnja) obavljen je izbor dvojice predstavnika u Carevinskom vijeću, te uz nepridržavanje zakonskih odredaba, koje nisu utjecale na rezultat izbora, nije nitko izabran. Dvadesetorica zastupnika glasovalo je s "nessuno" tj. "nitko", pa su po tome prozvani "nessunisti", a napose talijanska historiografija po tome naziva i sabor: *Dieta del nessuno*. Četvrta sjednica posvećena je organizaciji Zemaljskog odbora. Biskup Legat zauzeo se za dvojezičnost zemaljskih ureda, ali talijanski

¹⁹ Fran BARBALIĆ, "Prvi istarski sabori (1861.-1877.)", *RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1954., sv. 300., 281.-283.; Bernardo BENUSSI, *Manuale di geografia, storia e statistica della regione Giulia (Litorale)*, Trieste 1987., 269.-271.

zastupnici se protive i čak je izglasana odluka da službeni jezik sabora bude talijanski. Pitanje dvojezičnosti protegnuo se i na petu sjednicu, ali bez rezultata. Na šestoj sjednici ponovno se glasovalo za predstavnike u Carevinskom vijeću, ali ponovno je na 20 glasovnica bila riječ "nitko", te namjesnik Burger moli predsjednika da zaključi sjednicu, a suprotno općem očekivanju, sabor je definitivno raspušten 14. srpnja 1861. Na takav postupak sabora, ukupno 56 općina Istre poslalo je vladaru adresu s izrazima vjernosti.²⁰

U kolovozu i rujnu provedeni su novi izbori, a namjesnik - uz moralnu i materijalnu potporu državnim činovnicima i svećenstvu - pokušava i uspijeva pridobiti većinu (od 20 "nessunista" na ponovnim izborima prošla su samo tri, a i oni su se zahvalili na mandatima). U tom sazivu sabora bilo je ukupno sedam hrvatskih i slovenskih zastupnika (odnosno šest jer se Samsa ponovno odrekao mandata). Pokrajinski sabor je u svom drugom sazivu djelovao od 25. rujna 1861. do 17. veljače 1867. Na 2. sjednici sabora (26. rujna 1861.) izabrana su dva zastupnika u bečko Carevinsko vijeće. Namjesnik Burger izabran je s 18 glasova, a biskup Juraj Dobrila s 14 glasova od nazočnih 22 zastupnika, što je već tada pokazivalo nacionalno suparništvo. Hrvatski zastupnici u Pokrajinskom saboru zalagali su se za narodni jezik, za omogućavanje školovanja siromašnim hrvatskim učenicima, za porezne olakšice (napose za veće obzire pri pljenidbi stoke poreznim dužnicima), pa i za sveopće poboljšanje gospodarskih prilika u pokrajini.²¹

Od 18. veljače 1867. do 19. kolovoza 1870. Istarski sabor djeluje u svom trećem sazivu. Naime, opet jača liberalna (iredentistička) struja talijanskih zastupnika (u sabor je izabrano šest, odnosno naknadno i sedmi "nessunista"). Uz to, ušlo je i 13 talijanskih zastupnika austrofila iz prethodnih saziva sabora, pet hrvatskih i slovenskih predstavnika, a bilo je i pet novoizabranih talijanskih zastupnika. U takvim je okolnostima zalaganje za hrvatska i slovenska nacionalna prava postalo prilično otežano. Biskupi su prestali biti nazočni sjednicama sabora, a na zasjedanju u jesen 1868. razvila se oštra polemika oko ukidanja tri zastupnika virilista. Takav zahtjev i sukob talijanskih zastupnika s biskupima nije motiviran samo različitim svjetonazorskim konceptima (sukob liberalizma i katolicizma), nego u prvom redu nacionalnim suparništvom (sva tri biskupa bila su slavenskog, hrvatskoga i slovenskoga podrijetla). Iste godine razvila se i polemika oko nastavnog jezika u državnoj gimnaziji u Pazinu.²²

U takvim okolnostima treba se upitati kakvo je stajalište javnosti ili možda tko čini onodobnu javnost? Budući da se 50-ih godina 19. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji provodi apsolutistički način uprave, nema većih gibanja i

²⁰ F. BARBALIĆ, "Prvi istarski sabori (1861. - 1877.)", 283.-300.

²¹ Isto, 300.-342; B. MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod*, 229.

²² F. BARBALIĆ, "Prvi istarski sabori (1861. - 1877.)", 342.-363.

previranja u širim slojevima stanovništva. Međutim, 60-ih godina, uvođenjem parlamentarnog sustava, primjećuje se i postupno uključivanje širih društvenih slojeva u političku borbu. Unatoč izbornom cenzusu, pravo glasa za drugi saziv sabora 1861. godine ima: u kuriji veleposjeda 154, u kuriji gradova 4.200, u kuriji "vanjskih općina" 14.532, što ukupno daje (uključivši i onih 15 izbornika trgovačko-obrtničke komore) 18.901 na oko 240.000 stanovnika (prema popisu iz 1857. Istra ima 234.872 stanovnika). Po pitanju broja glasača koji su izašli na izbore, bilo je sljedeće stanje:

a) za prvi saziv: 128 u kuriji veleposjeda, 1.132 u kuriji gradova, 278 "fiducijarija" u kuriji "vanjskih općina";

b) za drugi saziv: 27 u kuriji veleposjeda, 1.395 u kuriji gradova, 4.913 u kuriji "vanjskih općina"; i

c) za treći saziv: 80 u kuriji veleposjeda, 1.479 u kuriji gradova, 3.002 u kuriji "vanjskih općina".

Iz tih rezultata zaključujemo da su veleposjednici nacionalno svjesni Talijani. Na prve izbore izašla ih je većina, a četvorica od pet njihovih izabranika glasovala su protiv slanja predstavnika u Carevinsko vijeće ("nessunisti"). Na druge izbore izašao je samo neznatan broj austrofila, dok je na treće izbore ponovno došla većina i izabrala svih pet predstavnika iz skupine "nessunista" iz prvog saziva. Glede kurije gradova, broj glasača je relativno nizak (od 1/4 do 1/3 izbornog tijela), ali njihov broj je u stalnom usponu. Na izborima 1867. vrlo dobar odaziv glasača je u gradovima sjeveroistočne Istre (izborni kotar: Pazin, Volosko, Kastav, Lovran i Mošćenice 51%) i u sjeverozapadnoj Istri (od 31 do 61%), dok su rezultati odaziva u gradovima južne Istre i na otocima manje od 30%. Što se, pak, tiče seoskih općina, na izborima 1867. izašlo je tek oko 22% (osjetno povećanje odaziva na drugim izborima može se pripisati provladinoj agitaciji).²³

Što se tiče tiska, u to vrijeme na području Istre, pa ni Primorja, ne izlaze niti jedne novine ili časopis na hrvatskom jeziku. Izlazi nekoliko talijanskih novina i časopisa u Trstu, a na području Istre u Rovinju izlazi tjednik *L'Istrian* (15. veljače 1860. - 31. srpnja 1861.) s kulturnom i gospodarskom tematikom, i koperski politički i gospodarski dvotjednik *La Provincia dell'Istria* (1. rujna 1867. - 16. prosinca 1894.).²⁴ Međutim, upravo 60-ih godina 19. stoljeća počinju se otvarati mnogobrojne čitaonice (okupljališta obrazovanijih i nacionalno svjesnih narodnih prvaka odnosno, kako kaže Spinčić, "ognjišta narodne svijesti"). Prva hrvatska čitaonica osnovana je 1866. u Kastvu, zatim u Puli 1869. godine.

²³ Isto, 281.-363.

²⁴ Marcello BOGNERI, *La stampa periodica italiana in Istria (1807 - 1947)*, Trieste 1986., 12.-14.

Prva slovenska čitaonica osnovana je u Dekanima 1869., dok je talijanska javna knjižnica osnovana u Kopru već 1760.²⁵

Na gospodarskom polju najveće poteškoće prouzročila je pojava lužnjače 1853., koja je nanijela goleme štete vinogradarstvu, uz maslinarstvo glavnu izvoznju granu istarskog poljodjelstva (godišnja proizvodnja vina s prosječnih 250.000 - 280.000 hektolitara pala je na 170.000 hektolitara 1858. i na 85.000 hektolitara 1869.). Naime, do tada se izvozilo oko 4/5 ulja i vina. U to vrijeme poljodjelstvo je uglavnom stagniralo. Glede obrtničke proizvodnje suvremenici se slažu da u Istri nema poduzetničkog duha (1857. po broju obrtnika i obrtničkih radnika prednjače Rovinj sa 672, Piran s 572 i Kopar s 515, a na začelju su Labin sa 127, Podgrad sa 70 i Buzet sa svega 66 obrtnika i obrtničkih radnika). Nekih pomaka bilo je 60-ih godina u podizanju suvremenijih pogona za proizvodnju ulja (na otoku Sv. Andriji kraj Poreča i na Cresu). U prometnom pogledu važan je završetak pruge Beč-Trst 1857. godine, koja će dovesti do većega gospodarskog zamaha upravo pred kraj 60-ih godina, što će se posredno odraziti i na gospodarstvo Istre.²⁶

2. Prilike u Istri uoči i neposredno nakon početka objavljivanja *Naše Sloge*

Početak sedamdesetih godina 19. stoljeća karakterističan je za istarske Hrvate zbog povećanja i učvršćenja organizacije hrvatskoga nacionalno-integracijskog pokreta. Naime, pokrenut je list *Naša Sloga*, i na područje Istre proširio se taborski pokret, a otvoren je i veći broj čitaonica.

Biskup Juraj Dobrila, koji je bio glavni pokretač *Naše Sloge*, već se istaknuo na literarnom i izdavačkom području. Već 1854. godine u Trstu je objavljen njegov molitvenik *Otče budi volja tvoja!*, a neposredno prije pokretanja *Naše Sloge*, na njegovu inicijativu u Trstu objavljena su dva godišta kalendara na hrvatskom jeziku *Istran* za 1869. i 1870. godinu. Urednik je bio svećenik Franjo Ravnik, Slovenac, koji je dugo službovao u Istri i bio profesor u Kastvu i Kopru. Kalendar za 1869. je u strossmayerskom narodnjačkom duhu, a u onome za 1870. objavljeni su i prilozi mladog bogoslova Vjekoslava Spinčića i Matka Laginje, budućih vođa narodnog pokreta u Istri, pa se tu već počinje nazirati utjecaj pravaške ideologije koju su oni zastupali.²⁷

Za nacionalno-integracijski proces hrvatske nacije na području Istre iznimno je važan početak objavljivanja lista *Naša Sloga*, koji je pokrenut na inicijativu biskupa Dobrile sredinom 1870. Odgovorni urednik bio je svećenik Antun

²⁵ *Istra i Slovensko primorje. Borba za slobodu kroz vjekove*, Beograd 1952., 78.-79.

²⁶ B. STULLI, *Istarsko okružje 1825. - 1860.*, 62.-67, 115.-130.

²⁷ Vjekoslav SPINČIĆ, *Narodni preporod u Istri*, Zagreb 1924., 267.-268.

Karabaić, blizak Dobrilin suradnik i prijatelj, rodom s Krka, ali stvarni urednik i jedan od najplodnijih autora bio je Matko Baštijan, također svećenik. List je izlazio u Trstu do 1899., a zatim u Puli do 1915. Do 1884. godine izlazio je kao dvotjednik, a zatim kao tjednik. Kako se može vidjeti već iz impresuma, *Naša Sloga* je bila "poučni, gospodarski i politički list" i, kako piše Fran Barbalić, ona "je ogledalo narodne borbe u Istri". Tiskala se u nakladi od 500, a kasnije u više od 1.000 primjeraka. Distribuirala se i besplatno: financirala se dijelom iz pretplate, a dijelom iz donacija (biskup Juraj Dobrila i "poznati Našinac", odnosno najvjerojatnije biskup Josip Juraj Strossmayer plaća 400 primjeraka).²⁸

Naša Sloga obraćala se izravno seljaku pa su stil i sadržaj prilagođeni "hrvatskom seljačkom puku". Po tome, ona predstavlja ujedno i prvi preporodni list u hrvatskim zemljama uopće koji se obraćao izravno seljačkom sloju.

Ideje vodilje istarskog svećenstva pri ostvarivanju hrvatskoga narodnog preporoda u Istri, koje se odražavaju u priložima *Naše Sloge*, su: nacija povezana jezikom, kulturom, sviješću o zajedničkoj povijesnoj baštini, pa i religijom, mora postati nositelj i tvorac svoje vlastite sudbine; afirmacijom svoje osebnosti u slobodnom razvoju, nacija podiže i ljudsko dostojanstvo i položaj svojih pripadnika kao članova suvremene nacije; budući da je nacija Božje djelo, rad za naciju, za njezinu slobodu i državu postaje kršćanska dužnost; samo podizanjem njegove samosvijesti kao pripadnika suvremene hrvatske nacije seljak se oslobađa svoga ropskog položaja pa ga u tu svrhu treba sustavno prosvjećivati ("Razum je najveći dar Božji, a čovjek tim razumniji, čim više zna i umi"). Dakle, osnovna koncepcija lista svodila se na osvještavanje seljaka kao pripadnika suvremene hrvatske nacije i poučavanje o njihovim nacionalnim i ljudskim pravima. *Naša Sloga* nije odmah izašla s ciljevima konkretnog programa političkog pokreta: odupiranje talijanskoj premoći; nastojanje oko preuzimanja općinskih uprava iz talijanskih ruku; borba za uvođenje hrvatskog jezika u škole i urede. S obzirom na društvenu strukturu istarskih Hrvata nije se mogao ni očekivati takav nastup jer je hrvatska inteligencija bila malobrojna i svećenici su predstavljali njezin najveći dio te ujedno i najbrojniju sastavnicu hrvatske elite. Međutim, već od sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća na stranicama *Naše Sloge* počinju se sve učestalije pojavljivati prilozi pravaške orijentacije, koji su angažiraniji u vezi s tim pitanjem.²⁹

Tijekom prvih godina izlaženja list kritizira loše gospodarenje istarskih seljaka. Objavljuje veliki broj članaka preuzetih iz drugih listova i poučnih knji-

²⁸ Mirjana GROSS, "Značaj prvih deset godina 'Naše Sloge' kao preporodnog lista", *Pazinski memorijal*, sv. 2, Pazin 1970., 48.-49.; V. SPINČIĆ, *Narodni preporod u Istri*, 269.; F. BARBALIĆ, *Narodna borba u Istri. Od 1870. do 1915. godine (Prema bilješkama iz "Naše sloge")*, Zagreb 1952., 9.-14.

²⁹ M. GROSS, "Značaj prvih deset godina 'Naše Sloge' kao preporodnog lista", 40.-41.

žica. Dakle, *Naša Sloga* se trudi otkloniti neznanje i zaostalost seljaka. Pridavala se posebna pozornost širenju pučke knjige pa se tako 1873. godine tvrdi da je tijekom prethodnih triju godina podijeljeno više knjiga među "slavenskim" seljacima nego među talijanskim tijekom deset godina. Biskup Dobrila polagao je veliku nadu u izdanja Hrvatskoga književnog društva sv. Jeronima namijenjena puku.³⁰

U prvome redu zbog sustavnog djelovanja i utjecaja *Naše Sloge* postale su osjetljivije šire mase hrvatskog pučanstva u Istri za probleme narodnog (hrvatskog) jezika u državnoj administraciji, u školama itd., ali i za najosnovnija životna pitanja (unapređenje poljoprivredne proizvodnje, smanjenje poreza itd.). Tako se tijekom sedamdesetih godina 19. stoljeća otvaraju hrvatske čitaonice: u Vrbniku 1871., u Puntu 1875., pa čak u Kopru 1878. Naime, prema *Našoj Slozi* (br. 23, od 1. prosinca 1878.) pravila te čitaonice sastavljena na hrvatskom jeziku poslana su Namjesništvu u Trst. U isto vrijeme otvorene su i slovenske čitaonice u Boljuncu i Dolini 1870.³¹

Sedamdesetih godina 19. stoljeća na Istru se proširio tzv. taborski pokret odnosno pokret održavanja masovnih narodnih zborova. Istarski Hrvati počeli su organizirati tabore po uzoru na Slovence. Zapravo, tabori potječu iz iskustva češke političke borbe: na temelju Zakona o zborovima koji je državni Parlament na prijedlog ministra Taaffeusa usvojio krajem 1867. godine. Predstavnici češkoga građanstva - tražeći potporu širih narodnih slojeva - organizirali su prvi tabor na gori Rip 10. svibnja 1867. Slovenci se također koriste mogućnostima koje je pružio Taaffeov zakon iz prethodne godine pa po češkom uzoru 8. kolovoza 1868. organiziraju svoj prvi tabor u Ljutomeru u Štajerskoj. Od tada pa do pred kraj 1871. održali su ukupno 17 tabora u svim slovenskim krajevima, a osnovni zahtjev koji su isticali bio je "ujedinjena Slovenija". Na području Istre, Slovenci su održali svoj prvi tabor u Kubeđu 7. kolovoza 1870. na kojemu je sudjelovalo čak oko 4.000 ljudi. Na tom taboru se govorilo kako se trebaju držati Slovenci u Istri radi ostvarivanja svoga nacionalnog ujedinjenja; o uvođenju slovenskog jezika u škole i urede; o smanjivanju poreza; i o podizanju slovenske glavne škole na Koparštini. U takvim okolnostima taborski su pokret primili i Hrvati Istre, Kvarnerskih otoka i Primorja.³²

Prvi hrvatski tabor u Istri održan je 21. svibnja 1871. u tri sata poslije podne na brežuljku kraj crkvice sv. Mihovila nedaleko od Kastva, a kastavska čitaonica bila je njegov inicijator i organizator.³³

³⁰ Isto, 48.

³¹ F. BARBALIĆ, *Narodna borba u Istri*, 37. i 183.

³² Petar STRČIĆ, *Na velikoj prekretnici. Prvi hrvatski tabor Istre i Kvarnerskih otoka*, Kastav 1996., 11.-17.

³³ Isto, 49.-50.

Naime, u broju *Naše Sloge* od 1. ožujka 1871. objavljen je poziv na sastanak koji je Odbor kastavske čitaonice poslao svojim članovima. U pozivu je utvrđeno da se članovi sastanu radi izbora Odbora tabora, koji se planirao za svibanj, i radi izbora programa. Na osnovi tog poziva članovi čitaonice sastali su se 9. ožujka i jednoglasno je usvojen predloženi program tabora. Podignuta je tribina za govornike i uređen je prostor za prijam puka. Sagrađena su dva slavoluka, ukrašena s dvije narodne zastave i tri grba (istarski, hrvatski i slovenski/kranjski). Narod je pozvan na tabor posebnim plakatom, a naručena je i spomen-medalja na kojoj piše: lice "Tabor u Kastvu: Složimo se"; naličje "21 svibnja 1871".³⁴

Zapitamo li se o razlogu organiziranja takve masovne manifestacije, motivacija je u tome što hrvatska etnička većina nema utjecaja na administraciju i zakinjuta je u društvenom životu pokrajine zbog razmjerno vrlo malog broja obrazovanih ljudi i zbog male ekonomske moći pa barem na takav način - sukladno ustavnim jamstvima i zakonskim mogućnostima - želi potvrditi svoju nazočnost i želju za razmjernom zastupljenošću. Kad je riječ o programu tabora, trebao je imati politički i gospodarski karakter i sastojati se od sljedećih točaka: prosvjed protiv združenja Istre i Gorice s Trstom u jednu administrativnu i političku cjelinu, Primorje (Talijani su predlagali njihovo potpuno ujedinjenje, ali to bi dovelo do nepovoljnijega brojčanog razmjera za Hrvate); združenje južnih Slavena iz Austro-Ugarske (na temelju Izjave s Ljubljanske konferencije održane od 1. do 3. prosinca 1870.); uvođenje narodnog jezika u škole i urede; razvitak pomorstva (s naglaskom na ono u Liburniji); slobodna luka (proširenje tog prava na one luke gdje ga nema). Vlasti su dopustile održavanje tabora, ali nisu dopustile govoriti o prvim dvjema točkama programa (administrativno-političko jedinstvo Istre, Gorice i Trsta; i združivanje južnih Slavena iz Monarhije).³⁵

Međutim, upravo se iznenađujuće veliki broj ljudi skupio na tome prvo-me hrvatskom masovnom političkom skupu u Istri. Premda su organizatori očekivali "da hoće koja tisuća prisustvovati kod tabora", prema suvremenim novinskim izvješćima skupilo se 8.000 ili čak 10.000 ljudi, što je puno u usporedbi s odazivom na izbore za Pokrajinski sabor ili u usporedbi s cjelokupnim izbornim tijelom Istre (na izborima 1870. u vanjskim općinama glasovalo je 1.116 od 11.386 upisanih glasača). Na taboru je bila nazočna i mnogobrojna slovenska delegacija.³⁶

Sve je to obilježilo politički život Istre i možda se najbolje odražavalo i u Pokrajinskom saboru. Budući da je 1870. vlada raspustila sve sabore osim

³⁴ Isto, 8. i 36.-45.

³⁵ Isto, 63.-74.

³⁶ F. BARBALIĆ, "Prvi istarski sabori (1861. - 1877.)", 368.; P. STRČIĆ, *Na velikoj prekretnici*, 50.-51.

češkog, iste godine održani su četvrti izbori za Pokrajinski sabor koji se prema novom izbornom zakonu sastojao od 33 člana (broj zastupnika u kuriji gradova povećan je s 8 na 11). Za te izbore karakteristično je da je prvi put talijanska saborska većina poništila izbor hrvatskih kandidata u izbornom kotaru vanjskih općina Krk, Cres i Lošinj. U četvrtom sazivu biskupi - zbog grubih napada talijanskih zastupnika tijekom trećeg saziva - ne dolaze na sjednice sabora, ali se zato povećao broj laičkih predstavnika Hrvata (Bogović, Marotti i Rubeša) i dva svećenika (Feretić i Grubiša). Godine 1871. vlada je predlagala da državni činovnik ne može biti zastupnikom, a Talijani su zahtijevali da se uvrsti u zakon da niti svećenici ne mogu biti zastupnici, što je bilo upereno protiv Hrvata i Slovenaca.³⁷

Međutim, nacionalna borba protegnula se i izvan saborskih klupa. Primjerice, u prvom broju *Naše Sloge* za godinu 1874. otisnut je prosvjed mlade pravaške inteligencije protiv osnivanja talijanske gimnazije u Pazinu, gdje se primjećuje porast broja svjetovne inteligencije (prosvjed je potpisalo 18 teologa i 17 laika). Te 1874. godine u Kastvu je osnovana *Bratovščina hrvatskih ljudi u Istri* sa zadaćom prikupljanja pomoći za uzdržavanje hrvatskih učenika iz Istre i s kvarnerskih otoka tijekom školovanja.³⁸

U to vrijeme širi se i iredentistički pokret među istarskim Talijanima, i to uz pomoć matične države. Zato dolazi do još većeg zbližavanja hrvatskih i slovenskih političara u Primorju. Društvo Edinost, koje je do tada djelovalo samo među Slovencima Trsta, 1878. proširilo je svoju aktivnost i na Istru i pretvorilo se u hrvatsko-slovensko političko društvo, koje će poprimiti i neke značajke stranke (javlja se pod nazivima: Hrvatsko-slovenska stranka, Hrvatsko slovenska narodna stranka, a među Hrvatima u Istri kao: Narodna stranka ili Hrvatska stranka). U sklopu političkog društva Edinost događala se i politička djelatnost istarskih Hrvata sve do 1902. kad je u Pazinu osnovano Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri.³⁹

3. Istra tijekom 80-ih i 90-ih godina 19. stoljeća

Početak 80-ih godina 19. stoljeća u Istri karakterizira smjena naraštaja u hrvatskome političkom vrhu. Biskup Juraj Dobrila umire 13. siječnja 1882. u Trstu. Matko Baštian (dugo godina urednik *Naše Sloge*) umro je 1885., a od starijeg naraptaja ostaje i dalje aktivan samo Dinko Vitezić (iako je umirovljen

³⁷ F. BARBALIĆ, "Prvi istarski sabori (1861. - 1877.)", 363.-386.

³⁸ M. GROSS, "Značaj prvih deset godina "Naše Sloge" kao preporodnog lista", 42. i 49.-50.

³⁹ Vjekoslav BRATULIĆ, "Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda", *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zbornik*, Zagreb 1969., 297.-300.; Tihomir CIPEK, Stjepan MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. - 1914.*, Zagreb 2006., 334.-335.

1884. zbog oštrog istupa protiv vladina popuštanja Italiji). Međutim, na političku scenu stupaju tri nova imena koja će obilježiti narodni i politički pokret istarskih Hrvata tijekom sljedećih desetljeća: Matko Laginja (1852. - 1930.), izabran u Pokrajinski sabor 1883., Matko Mandić (1849. - 1915.), urednik *Naše Sloge* od 1883. i Vjekoslav Spinčić (1848. - 1933.), na naknadnim izborima 1882. izabran u Pokrajinski sabor. Te promjene označile su i politički zaokret. Naime, stariji naraštaj političara inspiriran Strossmayerom i narodnjaštvom ustupio je vodeću ulogu mladim pravašima.⁴⁰

Mlađi naraštaj predvodnika hrvatskoga nacionalnog pokreta u Istri zanosila se Starčevićevom vizijom o stvaranju Velike Hrvatske, kojoj bi bila pripojena i Istra. Oni su protuaustrijski i protunjemački raspoloženi, a i odlučni su protivnici dualizma. Međutim, kad je u pitanju političko djelovanje na području Istre, oni su svjesni da bi otvorena proaustrijska politika bila pogubna za hrvatski nacionalni pokret. Nadalje, ne dovode u pitanje postojanje samostalnoga slovenskog naroda, nego su na načelima zajedničkog otpora talijanskom iredentizmu upućeni na suradnju i savezništvo sa slovenskim nacionalnim pokretom. I oni prihvaćaju i brane hrvatsko državno pravo, ali su isto tako svjesni da im ono nije dovoljno čvrsta osnova za negaciju slovenske nacije i za pogled na njih kao na "planinske Hrvate", a niti za priključenja čitave Istre Hrvatskoj. Stoga oni ističu prirodno pravo, odnosno pravo narodnosti.⁴¹ Najnovija istraživanja pokazuju da su oni narodni pokret Hrvata Istre predvodili po načelu jedinstvenoga narodnog pokreta onemogućavajući višestranačko natjecanje, zatim zajedništvom i jedinstvenim djelovanjem sa Slovencima u pokrajini te oslanjanjem na druge hrvatske zemlje, a posebno na Hrvatsku i Slavoniju.⁴²

Međutim, kad je riječ o hrvatsko-talijanskim odnosima, stvari su bitno drukčije. Mlađi naraštaj hrvatskih političara puno odrješitije postavlja pitanje jezika: traže potpunu ravnopravnost jezika u javnom životu i u Pokrajinskom saboru (Matko Laginja započinje svoj nastupni govor u saboru na hrvatskom jeziku, ali Talijani ga prekidaju). Iako nakon sklapanja Trojnog saveza (1882.) službena Italija prestaje podupirati iredentistički pokret u Austro-Ugarskoj - a upravo zbog navedenih unutarnjopolitičkih razloga - zaoštravaju se i talijanske pozicije u Istri pa su tako hrvatski zastupnici nakon Laginjina govora morali napustiti Poreč u strahu za osobnu sigurnost od reakcije tamošnje svjetine. Godine 1884. osnovano je društvo Società politica istriana (Istarsko političko društvo) sa zadaćom "širenja talijanske narodnosti, civilizacije i kulture" i sjedište mu je u Pazinu. Iste godine u Poreču je osnovano društvo Società

⁴⁰ *Knjiga o Istri* (priredili Zvane Črnja i Miroslav Bertoš), Zagreb 1968., 40.-42.

⁴¹ Jaroslav ŠIDAK, M. GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskoga naroda 1860. -1914.*, Zagreb 1968., 182.-183.

⁴² N. ŠETIĆ, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama*, 429.-430.

istriana di archeologia e storia patria (Istarsko društvo za arheologiju i domovinsku povijest). Društvo Pro Patria (Za domovinu) osnovano je 1886. u Trstu, a glavna zadaća mu je osnivanje talijanskih škola i širenje talijanske nacionalne svijesti na području Primorja. To je društvo zabranjeno 1890., ali već godinu dana kasnije osnovano je društvo Lega nazionale (Nacionalni savez) s istom zadaćom. Međutim, do kulminacije iredentističke nesnošljivosti na području Istre te do izlaska vojske na ulice dolazi 1894. u Piranu prilikom postavljanja dvojezičnih natpisa na zgrade sudova.⁴³

Snaga hrvatskog pokreta je puno veća od onog što su pokazali rezultati izbora zastupnika za Carevinsko vijeće (1885.), kad je od hrvatskih kandidata izabran samo Vitezić u istočnoj Istri. Iznimno je važan zaključak Carevinskog vijeća iz 1883. koji izjednačava talijanski i hrvatski jezik pred sudovima u Dalmaciji i Istri. Raste broj narodnih čitaonica. U Kastvu je 1886. otvoren prvi Narodni dom u Istri. Godine 1886. u općini Pazin osvaja vlast Hrvatska narodna stranka, a dramatičnim izborima 1887. godine (trajali su tjedan dana) i bužetska općina dolazi u hrvatske ruke. U to vrijeme Hrvati su bili na vlasti u gotovo svim općinama Liburnije i kvarnerskih otoka, a stvoreni su uvjeti za preuzimanje vlasti u općinama jugoistočne Istre. Na izborima za Pokrajinski sabor 1889. potvrđen je i honoriran rad hrvatskoga i slovenskoga nacionalnog pokreta. Naime, osvojeno je ukupno devet zastupničkih mjesta (čak osam od dvanaest mjesta u kuriji vanjskih općina, i jedno u kuriji gradova), što je bio najveći uspjeh do tada. Tako je Hrvatsko-slovenska stranka dobila pravo popunjavanja mjesta potpredsjednika sabora i odabir predstavnika vanjskih općina u Pokrajinskom odboru (pokrajinskoj vladi). No, i formalno priznanje ravnopravnosti jezika pa i naroda ostvareno je prilikom otvaranja sabora kad je vladin povjerenik održao svoj govor i na hrvatskome jeziku, a do tada je to činio samo na talijanskome.⁴⁴

Još sredinom 80-ih godina 57% mahom hrvatske i slovenske školske djece u Istri nije moglo pohađati pučke škole zbog nedostatka škola. Istarski Hrvati i Slovenci bili su svjesni opasnosti koja im je prijetila od djelatnosti društava Pro Patria prije i Lega nazionale kasnije pa su pokrenuli, uz pomoć Strossmayera i Račkoga, Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru kojoj je odobren rad 1893. Njezina osnovna zadaća bilo je prikupljanje novčanih sredstava za otvaranje hrvatskih pučkih škola u Istri. Njezina aktivnost proširila se po čitavoj Hrvatskoj pa su uskoro sagrađene škole u Istri (prva je otvorena u Baderni 1896.). Sjedište

⁴³ Almerigo Apollonio, *Autunno istriano. La "rivolta" di Pirano del 1894 e i dilemmi dell' "irredentismo"*, Trieste 1992., 77.-95.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 361.-362.

⁴⁴ Mijo MIRKOVIĆ, "O smislu i sadržaju narodnog preporoda u Istri", *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*. 285.; B. MILANOVIĆ, "Biskup Dobrila i njegovo doba (1861. - 1882.)", *Isto*, 395.-397.

joj je bilo najprije u Puli, a zatim u Opatiji. Godine 1899. u Pazinu je otvorena i prva hrvatska gimnazija u Istri.⁴⁵

Tijekom posljednjih dvaju desetljeća 19. stoljeća Hrvati i Slovenci nisu uspjeli postići uspjeh prilikom izbora za Carevinsko vijeće u Beču. No, iako su bili pod pojačanim pritiskom talijanizacije, dugoročno gledano očekivao ih je nezaobilazni trijumf. Tome u prilog ide - u prvom redu - demokratizacija izbornog sustava. Naime, već se mogu uočiti tendencije k općem pravu glasa koje će početkom 20. stoljeća dovesti do njihove brojčane superiornosti (godine 1897. uvedena je i opća izborna kurija u kojoj su imali pravo glasa svi muškarci austrijski državljani s navršениh 24 godine života, a koja je pružala šansu Hrvatima i Slovencima za osvajanje trećeg mandata u Carevinskom vijeću). Drugi bitan čimbenik koji je išao u prilog Hrvatima i Slovencima jest demokratizacija cjelokupnoga društvenog života i višestranačje. Taj društveni proces nešto ranije i izraženije zahvaća istarske Talijane, i već 90-ih godina dovodi do rasipanja nacionalne koncentracije oko Talijanske liberalne stranke: osnovana je Kršćansko-socijalna stranka koja ima snažnu potporu pretežno talijanskog stanovništva sjeverozapadne Istre, a Talijanska socijalno-demokratska stranka ima potporu pretežno talijanskog ili talijaniziranog radništva, napose u Puli. To će također olakšati i ubrzati osvajanje mjesta proporcionalnijih broju stanovnika u Pokrajinskom saboru. U Hrvata se nešto kasnije javlja katolički pokret: biskup Mahnić u Krku pokreće list *Pučki prijatelj* 1899. godine, ali još neko vrijeme surađuje s Hrvatsko-slovenskom narodnom strankom.⁴⁶

Na području kotara Volosko od 1896. do 1904. politički djeluje dr. Ivan Krstić, koji u tom razdoblju objavljuje list *Prava naša sloga*. Dr. Krstić, rodom iz Arbanasa kraj Zadra, djelovao je protiv uredništva *Naše Sloge* i općenito hrvatskoga političkog vodstva u Istri, optužujući ih za klerikalizam i šireći neutemeljene glasine. Deklarativno se zalagao za liberalizam i autonomaštvo Istre (spominje "slavskog Istranina a ne Hrvata"), ali njegovi su proglasi često proturječni i neozbiljni. Zapravo, njegovu je djelatnost financirala Talijanska liberalna stranka. Za raskrinkavanje glasina i neistina *Prave naše sloge*, Viktor Car Emin je u Voloskom pokrenuo *Narodni list* (1900.). Tako je uskoro otklonjena opasnost osipanja hrvatskoga nacionalnog i izbornog tijela, a ujedno je otklonjena i opasnost za samu bit hrvatskoga nacionalnog pokreta u Istri.⁴⁷

⁴⁵ Josip BRATULIĆ, *Istarske književne teme*, Pula 1987., 158.-161.

⁴⁶ V. BRATULIĆ, "Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda", 297.-317. i 320.-330. Vidi i: Antun BOZANIĆ, *Biskup Mahnić – pastir I javni djelatnik u Hrvata*, Zagreb, Krk 1991.

⁴⁷ Isto, 317.-319.

U gospodarskom pogledu važna je izgradnja pruge do Pule (1876.). Iako je brzo nakon događaja 1848.-1849. glavna ratna luka Habsburške Monarhije (1853.) prenesena iz Venecije u Pulu, a isto tako i arsenal (1856.), do njezina pojačanog uspona dolazi tek krajem stoljeća, te od 90-ih godina postaje najveći grad (1867. ima 17.000 stanovnika, 1880. već 25.000, 1890. doseže 32.000, a 1900. i dalje raste do 36.000 stanovnika) i najjače gospodarsko središte na području Istre. Puli gravitira sve veće područje južne Istre. Međutim, Puli raste i administrativno-političko značenje: sabor se prestaje sazivati u Poreču i sastaje se u Kopru ili u Puli. Godine 1888. list *Il diritto croato* pokrenut je u Puli, a 1899. i uredništvo *Naše Sloge* seli se iz Trsta u Pulu.⁴⁸

Vinogradarstvo se kao najprofitabilnija grana poljoprivrede vrlo dobro oporavilo pa su 1882. godine vinogradi pokrivali 16.432 hektara obradive površine i proizveli 183.280 hektolitara vina. Međutim, peronospora je napala istarske vinograde 1884., a filoksere 1887. godine. Posljedice peronospere i filoksere vinogradari su vrlo brzo obnavljali i to domaćim kapitalom koji se u to vrijeme povlači iz brodarstva. Kriza jedrenjaštva posebno je pogodila brodograditelje i flotu s Lošinja (60-ih godina ima brodovlje s ukupno 84.000 tona nosivosti, 1880. registrirano je 71.500 tona, a 1890. samo 26.000). Lošinjski brodari odlaze većinom u Trst, gdje nastavljaju i proširuju djelatnost. Međutim, brodari iz zapadne Istre prebacuju svoj kapital u trgovinu vinom i u manje industrijske pogone koji su se upravo počeli razvijati.⁴⁹

Razvija se i kreditno-špekulantska mreža koja postupno osvaja selo i dovodi ga u zavisni položaj. Naime, 1880. godine seoski posjedi u Istri bili su opterećeni dugovima u visini od 48% njihove prosječne vrijednosti. Prema carskim patentima iz 40-ih i 50-ih godina dug ezonera (rasteretna operacija glede likvidacije kmetstva) bivši kmetovi trebali su isplatiti trećinu od ukupnog duga, koji je na njih otpadao do 1875., a pokrajinska porezna blagajna svoju trećinu do 1895. godine, dok je trećina koja je otpadala na državni erar prebijena troškovima i pristojbama vezanim uz te transakcije. Međutim, što se tiče bivših kmetova ne samo da njihovo dugovanje nije riješeno ni do početka 80-ih godina, nego upravo tada im se stanje dodatno pogoršava zbog navedenih teškoća u vinogradarstvu. Operativnim planom za likvidaciju tog duga prema državnoj blagajni iz 1881. (ona je intervenirala zajmovima za manjak ranije prikupljenog novca) predviđa se da dužnici u kotarima Pula, Piran i Podgrad trebaju podmiriti svoj dug do 1883., oni iz kotara Labin do 1884., a iz kotara Motovun do 1885., zatim u kotarevima Poreč i Rovinj do

⁴⁸ M. MIRKOVIĆ, *Puna je Pula*, Zagreb 1960.

⁴⁹ Radojica F. BARBALIĆ, "Udio pomoraca Istre i Rijeke i Hrvatskog primorja u narodnom preporodu", *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri.*, 443.-455.; Viktor VITOLOVIĆ, "Razvoj vinogradarstva u Istri od 1860. do 1914. s posebnim obzirom na ekonomsko jačanje istarskih (hrvatskih) seljaka", Isto, 477.-489.

1888., a Kopar i Buzet do 1890., te Vodnjan do 1895., dok se za kotar Pazin nije moglo ni pretpostaviti do kada će dug biti definitivno utjeran. Ali, odlukom Pokrajinskog sabora od 1894. preostalim dužnicima dug je otpisan. Kako se može razabrati i iz navedenih podataka o ritmu podmirivanja duga, ezonerom su bili najviše pogođeni zaostali krajevi unutrašnjosti Istre gdje su trgovinski i kapitalistički odnosi sporije prodirali, pa tako su ti krajevi još više zaostajali, a tamošnja seljačka domaćinstva propadala su.⁵⁰ Danas još uvijek nije dovoljno istražena ova tema koja duboko zadire u proces razumijevanja i preobrazbe društvenog poretka iz feudalnog u građansko (kapitalističko) društvo.

U to vrijeme, radi još bržega gospodarskog razvitka i radi olakšanja tereta sela - osnivaju se razne financijske, gospodarske i stručne institucije. Istarski sabor osnovao je 1881 godine. Istarski zemaljski hipotekarni zavod (tal. Istituto di credito fondiario istriano), a 1884. Pokrajinsko agrarno vijeće Istre (tal. Consiglio agrario provinciale dell'Istria). Hrvati i Slovenci počeli su otvarati svoje novčane zadruge: Hranilnica in posujilnica u Kopru 1884., Istarska posujilnica u Puli 1891. Nadalje, proširile su se proizvođačke i potrošačke zadruge.⁵¹

4. Istra na početku 20. stoljeća – Široko razgranat hrvatski narodni pokret u Istri

Na početku 20. stoljeća hrvatski nacionalni pokret u Istri zahvaća cjelokupni hrvatski etnički korpus, odnosno sve Hrvate koji se do tada nisu talijanizirali. Tako, zbog demokratizacije izbornog sustava, na izborima za Carevinsko vijeće 1907. godine dolazi do izražaja hrvatska nacionalna svijest i brojčana nadmoć Hrvata u Istri.

Godine 1902. radi veće aktivnosti i djelotvornosti Hrvatsko-slovenske narodne stranke u selima, a u dogovoru s vodstvom društva Edinost, osnovano je u Pazinu Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri. Za predsjednika je izabran Vjekoslav Spinčić, za potpredsjednika Dinko Trinajstić, za tajnika dr. Đuro Červar, a za blagajnika dr. Šime Kurelić. Povećana aktivnost stranke na terenu omogućila je prevladavanje krize nacionalnog pokreta i definitivni obračun s Krstićevim autonomaštvom, koje nije imalo većeg maha čak ni u Liburniji, gdje je i lansiran.⁵²

I u Istri su snažno odjeknule demonstracije pokrenute u Hrvatskoj protiv mađaronske vladavine na čelu s banom Khuenom Hedervaryjem 1903., pa

⁵⁰ Zvane ČRNJA, "Uloga ezonera u zaoštavanju nacionalnog sukoba u Istri", Isto, 335.-249.

⁵¹ Vjekoslav ZIDARIĆ, "Razvitak zadrugarstva u Istri i njegova uloga u narodnom preporodu", Isto, 457.-475.

⁵² D. ŠEPIĆ, "Nacionalna borba u Istri i izbori za carevinsko vijeće 1907.", Isto, 406.-407.

je pokrenuta akcija prikupljanja pomoći za stradale prosvjednike i održavani su prosvjedni zborovi. U Istri je s oduševljenjem dočekan pad Hedervaryjeva režima. Zaoštrila se stranačka borba, kako u društvu, tako i u saboru. Nakon dvogodišnjih žestokih sukoba i opstrukcijske politike, od jeseni 1905. zbog sukoba oko uporabe i ravnopravnosti hrvatskog i slovenskog jezika u saboru, to se tijelo nije više moglo sazivati do isteka njegova mandata.⁵³

Povod za aktiviranje širih masa pučanstva predstavljala je i polemika u Austriji zbog reforme izbornog prava i njegove demokratizacije 1905. godine. Socijaldemokratska stranka organizirala je prosvjedne zborove u kojima su sudjelovali i istarski Hrvati i Slovenci. Izborna reforma za Carevinsko vijeće predstavljala je polazište i za reformu izbornog reda za Pokrajinski sabor. Reforma izbornog sustava uspjela je, a predviđala je opće, izravno i tajno pravo glasa.⁵⁴

Hrvatsko-slovenska narodna stranka znatno je ojačala i obuhvaćala je široke slojeve nacionalno svjesnog seljaštva. To su potvrđivale i mnoge pobjede na općinskim izborima u nacionalno mješovitim općinama. Doduše, i u toj stranci već su započela razilaženja - napose u intelektualnim krugovima (učitelji) - na katoličku i liberalnu struju, ali jedinstvo nastupanja stranke nije bilo upitno. U takvim okolnostima, Hrvatsko-slovenska narodna stranka sačuvala je jedinstvo i dočekala izbore za Carevinsko vijeće 1907. godine, koji su održani po reformiranom izbornom redu (opće pravo glasa).

Nacrt koji je 23. veljače 1906. podnesen na raspravu Carevinskom vijeću predviđa povećanje ukupnog broja zastupničkih mandata s 425 na 455, ali za Istru se predviđa i dalje pet mandata. Istra je podijeljena na pet izbornih kotareva. Naime, izborni kotari su tako isplanirani da Hrvati i Slovenci osvoje tri (3., 4. i 5.) od pet mandata. Ni Hrvatsko-slovenska narodna stranka nije bila sasvim zadovoljna takvom podjelom, ali Talijanska liberalna stranka žestoko se usprotivila: iznijela je niz argumenata i predložila svoj nacrt. U konačnoj verziji bilo je šest izbornih kotara. Polemiku je prekinulo raspuštanje Carevinskog vijeća 30. siječnja 1907., a novi izbori zakazani su u svibnju iste godine.⁵⁵

Predizborna kampanja počela je pod vrlo složenim okolnostima za Talijansku liberalnu stranku, jer su Kršćansko-socijalna i Socijaldemokratska stranka pridobile značajan dio izbornog tijela, a i njezini redovi bili su zahvaćeni neslogom (od 1906. u Puli izlazi *L'Eco dell'Adriatico* kojega podržava lijevo krilo stranke, a oštro kritizira njezino vodstvo).⁵⁶

⁵³ Isto, 410.-411.

⁵⁴ Isto, 411.-413.

⁵⁵ Isto, 413.-415.

⁵⁶ Isto, 417.

Hrvatsko-slovenska narodna stranka spremno je dočekala izbore, a s pravom se pouzdavala u svoj rad na podizanju nacionalne svijesti širih društvenih slojeva tijekom proteklih godina. Od 1901. do 1906. osnovano je ukupno 56 zadruga, štedionica, gospodarskih i konzumnih društava, 11 čitaonica, 10 kulturno-prosvjetnih društava, šest narodnih domova, tri družbine škole itd. Uz to, povoljno su se razvijali odnosi sa Slovencima: na sastanku društva Edinost i Političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri, održanog u Trstu 17. i 18. veljače 1907., odlučeno je osnivanje zajedničkoga izbornog odbora za Trst i Istru pod predsjedanjem Matka Mandića.⁵⁷

Na sastanku pouzdanika održanom u Puli 7. ožujka 1907. Hrvatsko-slovenska narodna stranka istaknula je svoje kandidate: župnika Josipa Komparea u 1. izbornom kotaru; Matka Laginju u 2., 3. i 5. izbornom kotaru; Matka Mandića u 4. izbornom kotaru; i Vjekoslava Spinčića u 6. izbornom kotaru. Stranka je razvila vrlo živu predizbornu kampanju.⁵⁸

Izbori su održani 14. svibnja 1907. Rezultat izbora bio je iznad svakog očekivanja. U hrvatskim izbornim kotarima pobjeda hrvatskih kandidata bila je gotovo plebiscitarna, dok u onim talijanskim nitko nije dobio apsolutnu većinu te je trebalo održati drugi izborni krug.

U 1. izbornom kotaru (sudbeni kotari Buje i Piran, i mjesne općine Kopar i Milje) najviše glasova (4.727) dobio je Pietro Spadaro, Talijanska kršćansko-socijalna stranka, zatim (2.884) Felice Benati, Talijanska liberalna stranka, (2.022) Giuseppe Ritossa, Talijanska socijal-demokratska stranka, te (1.599) Josip Kompare iz Hrvatsko-slovenske narodne stranke, i (932) samostalni kandidat dr. P. A. Gambini. U drugom krugu Benati se povukao u korist Spadara, koji je pobijedio s 5.713 glasova.

U 2. izbornom kotaru (sudbeni kotari Motovun, Poreč i Rovinj, i mjesne općine Vodnjan i Savičenta), iako je prema statistikama bilo više Talijana (39.000) nego Hrvata (21.000), najviše glasova u prvom krugu dobio je hrvatski kandidat Laginja (4.713), zatim talijanski liberal Bartoli (4.699), pa kandidat Talijanske kršćansko-socijalne stranke dr. Vattovaz (2.183), i Talijanske socijal-demokratske stranke Sillich (383). Unatoč Bartolijevoj pobjedi u drugom krugu (6.424), Laginja je proporcionalno opet bolje prošao (5.804), a razlika od samo 620 glasova potvrđivala je njegovu vrlo dobru afirmaciju i visok ugled u narodu.

Tijekom prvog kruga u 3. izbornom kotaru (sudbeni kotar Pula i mjesne općine Mali Lošinj i Osor) koji je bio predviđen za talijanskog kandidata (tu je živjela 31.000 Talijana i 15.000 Hrvata), relativnu većinu kandidata Talijanske liberalne stranke Rizzija (3.332) vrlo tijesno je slijedio Laginja (3.198), a zatim

⁵⁷ Isto, 417.-418.

⁵⁸ Isto, 418.

socijal-demokrat Martin (1.233) i kandidat Talijanske kršćansko-socijalne stranke Zanetti (108). U drugom izbornom krugu, s 4.833 prema 3.724 glasova, Rizzi je nešto uvjerljivije pobijedio Laginju.

Kako je vidljivo iz navedenih rezultata izbora prvog kruga, u tri izborna kotara zapadne Istre s talijanskom većinom relativno najpopularnija je Talijanska liberalna stranka, a malo zaostaje Hrvatsko-slovenska narodna stranka, na trećem je mjestu Talijanska kršćansko-socijalna stranka s jakim potporom u sjeverozapadnoj Istri, a četvrto mjesto - s popriličnim zaostatkom - zauzima Talijanska socijaldemokratska stranka. Međutim, višestranačka razmrmljenost glasova iz prvog kruga nestaje u drugom izbornom krugu u kojem dolazi do razvrstavanja glasača po nacionalnom ključu. No, Laginjin uspjeh u 2. i 3. izbornom kotaru u odnosu na broj Hrvata bio je iznenađujuće visok.

Za 4. izborni kotar (sudbeni kotar Podgrad i mjesne općine Pasja Vas, Dolina, Marezige, Ocizla-Klanec i Pomjan) talijanske stranke nisu ni istaknule svoje kandidate pa je Matko Mandić u prvom krugu pobijedio dobivši 4.885 glasova, a njegov protukandidat samo 228.

U 5. izbornom kotaru (sudbeni kotari Buzet, Pazin i Labin, i mjesna općina Barban) pobijedio je Matko Laginja, kandidat Hrvatsko-slovenske narodne stranke s 8.552 glasa, a slijedili su kandidat Talijanske liberalne stranke Vittorio Mrach s 2.047 glasova i kandidat Slavonske socijaldemokratske stranke Buccich s 522 glasa. Ne samo da je Mrach uvjerljivo izgubio na razini izbornog kotara, nego je izgubio - osim Labina i Plomina - čak i u mjestima u kojima je Talijanska liberalna stranka imala svoje uporište: Draguč, Lupoglav i Roč.

Slično je bilo i u 6. izbornom kotaru (sudbeni kotari Volosko, Cres i Krk, i mjesna općina Veli Lošinj). Vjekoslav Spinčić, kandidat Hrvatsko-slovenske narodne stranke, pobijedio je sa 7.019 glasova u prvom izbornom krugu. Kandidat Talijanske liberalne stranke Ettore Constantini dobio je samo 1.428 glasova, iako je dobio većinu glasova u Krku, Lovranu i Veprincu.⁵⁹

Kako vidimo, u druga tri izborna kotara s hrvatskom i slovenskom većinom, Hrvatsko-slovenska narodna stranka pokazala se ne samo skupno najjačom strankom, nego se premoćnim izbornim pobjedama u gotovo svim općinama potvrdila kao jedina politička snaga na tom prostoru. Uzmemo li u obzir rezultate postignute na razini čitave Istre, Hrvatsko-slovenska narodna stranka pokazala se više nego dvostruko jača u odnosu na drugoplasiranu Talijansku liberalnu stranku, treće mjesto zauzela je Talijanska kršćansko-socijalna stranka, a na četvrto mjesto plasirala se Talijanska socijaldemokratska stranka.

⁵⁹ Isto, 418.-420.

Tu izbornu pobjedu *Naša Sloga* od 29. svibnja 1907. komentira da su to prvi izbori “koji su iole pravedno i slobodno obavljeni” i da su oni dokazali “da je Istra hrvatska, da je hrvatski element u Istri onaj koji ima svijest, ustrajnost, životnu sposobnost i moć”. Hrvatska historiografija je suglasna da su ti izbori značili uvjerljivu afirmaciju snage i nacionalne svijesti istarskih Hrvata i Slovenaca te da je predvodnica njihovih nacionalnih pokreta Hrvatsko-slovenska narodna stranka postala dominantni politički čimbenik u Istri.

To stanje u Istri na početku 20. st. odrazilo se u rezultatima izbora za Pokrajinski sabor. Naime, u sastavu sabora od 1902. godine Hrvatsko-slovenska narodna stranka je osvojila opet samo devet mandata (jednako kao u sastavima sabora iz 1889. i 1896.). Međutim, nakon izbora za Carevinsko vijeće 1907. pristupilo se reformi izbornog reda za Pokrajinski sabor. Prema novom izbornom zakonu sabor se sastoji od 47 članova: nepromijenjeno je stanje glede virilista (tri mjesta), kurije veleposjeda (pet mjesta) i kurije trgovačko-obrtničke komore (dva mjesta), a povećan je broj zastupničkih mjesta u kuriji gradova (na 14) i u onoj vanjskih općina (na 15), dok je uvedeno još i novih osam zastupničkih mjesta općega izbornog reda. Za Hrvatsko-slovensku narodnu stranku u kuriji gradova su predviđena tri, u kuriji seoskih općina 12 i u kuriji općeg izbornog reda četiri mandata. Glede zaključaka sabora donesena je i klauzula protiv majorizacije po nacionalnoj osnovi u glavnim pitanjima: pri prihvaćanju zakonskih osnova, pri odobravanju općinskih stvari u kojima se traži mišljenje sabora, pri izdvajanju za potrebe školstva, poljodjelstva i javnih radova. Vodstvo Hrvatsko-slovenske narodne stranke postiglo je koliko je bilo realno moguće, ali redovima stranke kritizira se taj kompromis jer se nakon uspjeha na izborima za Carevinsko vijeće očekivalo postizanje barem jednakog, ako već ne i preuzimanje vodećeg mjesta od Talijanske liberalne stranke.⁶⁰

U sklopu previranja u redovima hrvatskoga nacionalnog pokreta pred kraj prvog desetljeća 20. stoljeća izdvaja se katolički pokret. Primjerice, prilikom osnivanja Hrvatsko-slovenskoga akademskog društva Istra (1907.) dolazi do podjele istarskih studenata.

U studenome 1908. održani su izbori za Pokrajinski sabor na kojima je Hrvatsko-slovenska narodna stranka osvojila samo 18 (od 19 predviđenih) zastupničkih mjesta. Talijanska liberalna stranka, uplašena rezultatom izbora za Carevinsko vijeće 1907., zauzela je čak 24 zastupnička mjesta (dobrim dijelom na račun Talijanske kršćansko-socijalne stranke koja je ispala iz sabora), a Talijanska socijaldemokratska stranka također je podbacila osvojivši samo dva mandata. Uz to, aneksijska kriza koja je utjecala na pogoršanje položaja

⁶⁰ V. BRATULIĆ, “Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda”, 314.-317., 325.-330.

nacionalnih pokreta u Hrvatskoj i Dalmaciji imala je negativnih odjeka i u Istri. Međutim, međunacionalne tenzije, kako u narodu, tako i u nacionalnim elitama i u saboru, nisu se stišavale. U listopadu 1910. došlo je do incidenta u saboru i do njegova raspuštanja. Narodnu stranku sve više zaokupljaju neslaganja katoličke i liberalne struje. Katolički pokret širio se s Krka i iz Rijeke, a zatim i iz Pazina, gdje je 1909. osnovano katoličko društvo Pučko sijelo i katoličko potporno društvo Obrana. Iste godine uprava učiteljskog društva Narodna prosvjeta dolazi u ruke ljudima kršćansko-socijalnog usmjerenja, ali uskoro dolaze na vlast liberalno opredijeljeni učitelji pa se oni katolički usmjereni odvajaju i osnivaju društvo Hrvatska škola i pokreću istoimeni časopis. U Pazinu je osnovano Tiskarsko društvo 1910., a sljedeće godine tamo se seli s Krka uredništvo *Pučkog prijatelja*.⁶¹

Na izborima za Carevinsko vijeće održanima 1911. godine, Hrvatsko-slovenska narodna stranka uspjela je zadržati tri mandata, ali uz osjetan pad ukupnog broja dobivenih glasova. Talijanska liberalna stranka osvojila je također tri mandata, ali dobivši veći broj glasova (opet na račun Talijanske kršćansko-socijalne stranke).

Na temelju iznesenog može se uočiti lagana kriza hrvatskoga nacionalnog pokreta prije Prvoga svjetskog rata. S druge strane, među Talijanima dolazi do zbivanja redova oko Talijanske liberalne stranke. Talijanska nacionalna elita sve nestrpljivije priželjkuje priključenje Istre Italiji. U takvim okolnostima nije se moglo ni očekivati postizanje međunacionalnog konsenzusa na pitanjima nužnim za funkcioniranje sabora i općinskih uprava.

Međutim, Hrvatsko-slovenska narodna stranka postigla je nešto bolji uspjeh na jedanaestim izborima za Pokrajinski sabor održanim u lipnju i početkom srpnja 1914. godine. Iako se sabor u tom sazivu nikad nije ni sastao zbog početka Prvoga svjetskog rata, treba zabilježiti da su hrvatski i slovenski zastupnici osvojili 19 mandata, dobivši ukupno čak 16.250 glasova više od Talijanske liberalne stranke, odnosno 5.049 glasova više od svih ostalih stranaka zajedno. Talijanska liberalna stranka dobila je također 7.168 glasova više nego na izborima za Pokrajinski sabor 1908., ali pripalo joj je samo 23 mandata, dok su po jedno mjesto osvojile Talijanska socijaldemokratska stranka i Talijanska kršćansko-socijalna stranka. Dodamo li tome još dva od ukupno tri virilista (biskupa), ispada da su Hrvati i Slovenci imali ukupno 21 od 47 zastupnika, što je još uvijek premalo u odnosu na statističke proporcije u sastavu pučanstva Istre.

Unatoč propustima sastavljača i različitim kriterijima popisa pučanstva, o etničkim i nacionalnom kretanjima u Istri ipak najkonkretnije govore statistički

⁶¹ B. MILANOVIĆ, *Istra u 20. stoljeću. Zabiljške i razmišljanja o proživljenom vremenu*, Pazin 1992., 30.-40.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti*, 623.-624.

podaci. Tablični prikaz rezultata popisa stanovništva u Istri od 1846. do 1910. godine možda najzornije prikazuje rezultate nacionalno-integracijskih pokreta:⁶²

Godina	Ukupno	Hrvati	%	Slovinci	%	Talijani	%
1846.	228.035	134.445	58,95	31.995	13,63	60.040	26,32
1880.	292.006	121.732	41,68	43.004	14,72	114.291	39,13
1890.	317.610	140.713	44,30	44.418	13,98	118.027	37,16
1900.	345.050	143.057	41,45	47.717	13,82	136.191	39,46
1910.	404.309	168.116	41,58	55.365	13,69	147.416	36,46

Podaci iz 1846. odnose se na narodnosnu strukturu, a oni od 1880. do 1910. na govorni odnosno "uporabni jezik", pa se može primijetiti osjetan pad broja Hrvata. Naime, u zapadnoj Istri bio je vrlo raširen talijanski kao uporabni jezik na što je posebno utjecala mreža osnovnih škola. Prije svega, možemo primijetiti da se broj pučanstva Istre gotovo udvostručio u razdoblju od 1846. do 1910. Godine 1846. na području Istre bilo je gotovo 60% Hrvata, preko 26% Talijana i nešto manje od 14% Slovenaca. Najmalobrojnija slovenska narodnosna skupina je i najstabilnija te zadržava svoj udio u sastavu pučanstva Istre na oko 14%. Hrvati, koji predstavljaju najbrojniju skupinu, pokazuju i najveći pad (s gotovo 60% na nešto više od 40%), a broj Talijana s 26% penje se na nešto manje od 40%. Uzmemo li u obzir rezultat izbora za Carevinsko vijeće 1907. godine, jasno je da je to konačan rezultat nacionalno integracijskih procesa. Dakle, smanjeni udio Hrvata od njihovoga etničkog stanja do njihovoga nacionalno svjesnog razdoblja rezultat je talijanizacije. Međutim, radi razumijevanja pravih razmjera talijanizacije treba uzeti u obzir da je prije Prvoga svjetskog rata Istra imala najviši prirodni priraštaj pučanstva u Monarhiji (i među najvišima u Europi, odmah iza Rumunjske), a pretpostavlja se da su njegovi glavni nositelji upravo Hrvati (ruralno stanovništvo), pa je realno očekivanje povećanja udjela Hrvata u pučanstvu Istre, a ne tako drastičan pad.⁶³

⁶² Iznijeli smo samo pokazatelje za tri naroda čiji se nacionalno-integracijski procesi događaju na području pokrajine Istre. Nismo iskazali vrijednosti drugih naroda Monarhije (ponajprije Nijemaca), ili pokrajine (npr. Istro-Vlaha, odnosno Istro-Rumunja), a ni broj stranaca jer bi bitno zakomplicirali tablični prikaz i njihov ukupni postotak, iako je u stalnom usponu - relativno je nizak (od 0,68% 1846. do 8,26% 1910. godine).

⁶³ Mladen KLEMENČIĆ, Vesna KUŠAR, Željka RICHTER, "Promjene narodnosnog sastava Istre. Prostorna analiza popisnih podataka 1880.-1991.," *Društvena istraživanja. Časopis za opća društvena pitanja*, Zagreb, 6-7, god. 2(1993.), 607.-629.

Zaključak

Zaključno možemo istaknuti da se pisanje *Naše Sloge* poklapa sa središnjom fazom hrvatske nacionalne integracije u Istri (1861. - 1907.). Na njezinim je stranicama ispisano mnoštvo informacija iz različitih područja života. Tijekom četiri i pol desetljeća kontinuiranog izlaženja, *Naša Sloga* snažno je utjecala na nacionalno integracijske, modernizacijske i demokratizacijske procese istarskih Hrvata.

U radu su prikazane prilike u Istri uoči i za vrijeme izlaženja lista *Naše Sloge*, što je vrlo bitno u ukupnom razumijevanju događaja, a tako i nacionalno-integracijskog procesa. Pratili smo društveno i gospodarsko stanje, a posebnu pozornost posvetili smo modernizacijskom procesu. Uočeno je da su u Istri od 60-ih godina 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata, uostalom kao i u drugim hrvatskim zemljama, sustavno uvedene inovacije i izgrađivani mehanizmi u svrhu ‘usavršavanja’ i ‘unapređivanja’ svakog segmenta društvenog života.

To je razdoblje bilo sudbonosno za postizanje konačnoga cilja: integracije hrvatske nacije i svojevrsnog uraštanja Istre u jedinstveni hrvatski nacionalni prostor. Stoga držimo da je ovaj rad dodatni poticaj povijesnoj znanosti za daljnje istraživanje toga iznimno važnog razdoblja u prošlosti Istre i toga dijela Hrvatske.

SUMMARY

CONDITIONS IN ISTRIA ON THE EVE OF AND DURING THE
PUBLICATION OF *NAŠE SLOGE*

On the basis of current historiography and their own observations, the authors of this article discuss conditions in Istria on the eve of and during the publication of the educational, financial and political newspaper *Naša Sloga*, which was published between 1870 and 1915. This was the first nationally conscious newspaper in the Croatian lands that was directed at the peasantry, the most numerous strata in Croatian society in Istria, with the aim of instructing the peasantry in basic political, national, cultural and human rights as members of the Croatian nation. The article is divided into six interrelated parts and describes the administrative, social, and political conditions, as well as the economic, demographic and ethnic make up of Istria at the time. It discusses conditions prior to the publication of *Naša Sloga*, that is, during the 1870s. Likewise it looks at the period after *Naša Sloga* became the carrier of Croatian political ideology and action in Istria, that is, during the 1880s and 1890s. The last part looks at the conditions and successes of the Croatian national movement in Istria at the beginning of the 20th century, when that movement spread to include the widest segments of Croatian society in Istria.

Key words: *Naša Sloga*: 1870-1915, National Integration, Istria, Regional Parliament